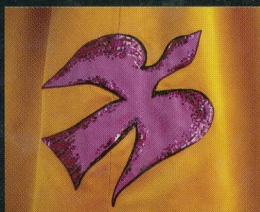
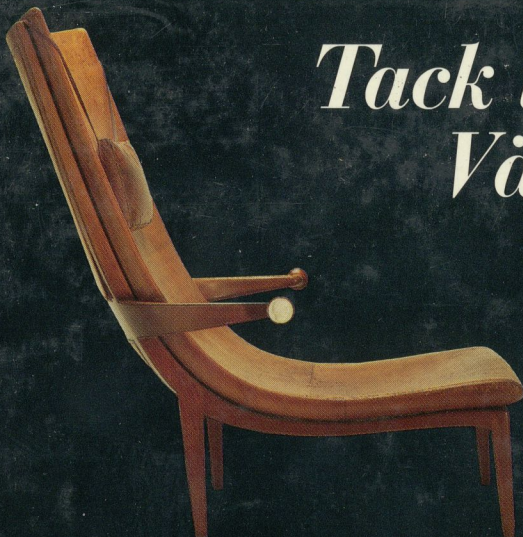

Tack vare våra Vänner!

*Tack vare våra
Vänner!*

FATABUREN 1994

NORDISKA
MUSEET

Tack vare våra Vänner!

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1994

FATABUREN 1994

ISBN 91 7108 356 1

ISSN 0348 971 X

Redaktör Teje Colling

Fotograf och bildredaktör Birgit Brånvall

Layout Börje Reinhold, Bohusläningens Boktryckeri AB

Omslag Lena Lindqvist

Teknisk redaktör Berit Nordin

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey

Tryckt hos Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1993

KISTAN FRÅN FORSSA

Maj Nodermann

Den enkla blåmålade kistan från Forssa i Hälsingland märkt med CLD inom en blomsterkrans på det plana locket. Foto Birgit Brånvall.

Våren 1984 under en alldeles vanlig torsdagsjour kom några besökare och visade fotografier på en hälsingekista med uppslaget lock. Locket insida var fullklistrat med vad man i dagligt tal kallar kistebrev. Följden av besöket blev ett snabbt förvärv där Nordiska museets Vänner inte bara stod för inköpet utan också bekostade den omedelbara konserveringen av det ömtåliga pappersmaterialet.

Kistan i sig är inte märkvärdig, med måtten $92 \times 60 \times 44$ cm och av den rektangulära typ med plant lock som var vanlig i mellersta Norrland under 1700-talet. Färgsättningen är också traditionell i turkosblå lasyr med röda hörn och effektbårder. På locket inom en blomsterkrans läses ägarinitialerna CLD (för Cecilia Larsdotter) inom en klarblå rektangel, som är sekundär och täcker de nästan utplånade initialerna för en tidigare ägarinna. Kistan står på kulfötter och har en enkel hjärtformad nyckelskylt och bärhandtag på kortsidorna. Den är välgjord men skulle inte ha väckt någon entusiasm om det inte varit för innehållet. Säljaren Birger Svahn hade gjort fyndet i Näsviken, Forssa socken i Hälsingland på auktion efter framlidne hemmansägaren Wilhelm Eriksson 1951. Längre än hit går inte spåren och ursprunget bakåt är inte klarlagt.

Dessvärre hade kistan blivit utsatt för betydande fuktskador när den förvarades i ett vindsutrymme. Det första vi gjorde var att låta vår träkonservator lossa locket för vidare befodran till Riksarkivets konservatorsateljé. Kistebreven hade brustit vid sprickbildningen i locket och var svårt sargade. Dessutom var de klistrade så att de överlappade varandra. Konservator S. Jansson lyckades lossa och montera dem nästan utan förlust. Först efter friläggningen blev det möjligt att avläsa signeringar och tryckort.

Insidan av locket var fullklistrat med bilder – kistebrev – som visade sig stamma från Tyskland, Frankrike och Sverige under en period av 100 år.

KISTEBREVEN

Tre av bladen visade sig ha tyskt ursprung, signerade av Albrecht Schmid (1667–1744) i Augsburg.

Mater dolorosa

Färglagt träsnitt, 29 × 19 cm, framställning av den sörjande Maria.

Jesu moder har sju värjor instuckna i hjärtat, som symboler för hennes sju sorger, ett vanligt motiv sedan medeltiden. Mariages-talten är infattad i en valvbåge med änglaflykter i svicklarna, bakgrunden med akantuslöv, färglagda i grönt, Marias gloria i rött. I övre textraden läses: "(S)chmertzen San.. Maria." Nederst signeringen: "Augspurg zu finden bey Albrecht Schmid. Formschneider und B. . .".

Ecce Homo, Den lidande Kristus, och Mater Dolorosa, Jesu moders sju sorger, kommer från Albrecht Schmidts formskärarverkstad i Augsburg, i verksamhet till 1744. Foto Birgit Brånvall.

Ecce Homo

Färglagt träsnitt, 28,5 × 18 cm.

Framställning av den lidande Kristus i törnekrona med blodet droppande från pannan. I handen håller han ett vassrör. Motivet är infattat i en valvbåge med änglasfyckter i svicklarna, bakgrunden är akantuslöv, färgsatta i grönt. Kristus gloria och mantel är röd. Nederst signeringen: "Augsburg zu finden bey Albrecht Schmid, Formschneider und Briefmahler".

För Mater dolorosa och Ecce Homo har exakt samma bakgrundsmontage använts. Avvikelserna i måtten är orsakade av skadorna och viss förlust vid losstagningen. De har troligen varit avsedda att försäljas parvis.

Klippark (ur Bilderbogen?)

Färglagt träsnitt, fragmentariskt. Nuvarande storlek 31 × 36 cm. Ursprunglig längd går ej att fastställa.

Arket har ett vimmel av figurer, däribland elefant med förare i barockkläder, allongeperuk och hatt, apa med spegel, jaktscen med beriden jägare, vildsvin och två hundar, björnförare med dansande björn, gemsbock, katt som fångat en råtta, musikant med

Klipparket med lustiga och märkliga figurer kommer också från Albrecht Schmid i Augsburg. Har kanske ingått i hans Bilderbogen zum Ausschneiden. Foto Birgit Brånvall.

trumpet och flöjt hängande i band, samt kamel eller dromedar, varav endast främre delen är synlig. Nedtill signeringen: "Albrecht S..dt Formschneider."

De många figurerna är tätt sammanställda men ingen överskär den andra. De är av allt att döma avsedda att klippas ut och detta är antagligen ett blad ur Bilderbogen zum Ausschneiden med 13 blad, som enligt Thieme-Becker omfattat Teatherfiguren, Jagden, Jongleure, Tiere etc. Flera av dessa klippark är publicerade hos Alexander/Strauss som visar Paradiset, Jacobs dröm, Karneval i Augsburg och Josef och hans bröder. Bladet med menageriet är inte återgivet. Jag har inte lyckats finna det och kan inte presentera det sönderklippta bladet i dess helhet. Här är kamel, häst och hund tvärt avskurna.

Dräktstudie

Franskt färglagt metallsnitt, fragmentariskt, 22 × 17 cm i nuvarande utsträckning.

Framställningen visar en kvinna i folklig dräkt, antagligen hämtad ur ett bildverk, behandlande dräktskicket från olika regioner. Hon är iförd kjol med tvärställda bårder, förkläde, stor rutig schal med fransar, huvudduk knuten ner i pannan och bär en väska

hängande i bältet med långa snoddar. Nertill endast delvis läsbar text: "Femme de l'Isle de C.. veutelements portes à la. . . faire da. . . tagee Eclater la beau us le tou.. Chez N. . . rue St Iaque a. . .". Tryckår saknas, försäljningsstället har varit den sedvanliga bland boklådorna på Rue Saint Jacques i Paris. Åldern är svårbedömd. Så länge man inte funnit en fullständig utgåva eller åtminstone ett helt blad, får man gissa på tiden omkring 1800.

Kristus med apostlar och evangelister

Träsnitt, 38 × 31 cm.

Ett av bladen är svensktillverkat och föreställer enligt inskriptionen "Herren Christus med de fyra Ewangelister och tolf Ap(ost)lar". Den Korsfäste är naglad vid stammen på ett vinträd, vars druvbehängda grenar uppbär tolv medaljonger med apostlarna och i hörnen de fyra evangelisterna, alla i bröstbild och med namndekaler. Över Kristus törnekrönta huvud svävar Gud Fader i en

En fransk kvinna i folklig dräkt. Avbildningen såldes från en boklåda på Rue Saint Jacques i Paris, troligen ca 1800. Foto Birgit Brånvall.

Den korsfäste Kristus omgiven
av fyra evangelister och tolv
apostlar. Tryckt hos Petter
Lorens Hoffbro, som drev sin
verkstad vid Hornsgatan i Stock-
holm från 1744. Foto Birgit
Brånvall.

molnstod med två flankerande änglar. Nertill banderoll med en vers:

O Jesus hwit och röd, mit hierta börjar blöda
När jag i tron ser Dig, med Dina kläder röda.
Din mantels purpurfärg, et säkert Witne bär
At Du win . . . har allena trampat h(är).

Bladets nederkant är trasig, men signaturen delvis läslig.

"Stockholm, Tryckes och . . . hos Petter Lorents Hoffbro..".

Kompositionen är ingalunda Hoffbros egen utan en direkt kopia efter Albrecht Schmidts blad "Christus der Herr mit seinen heiligen Aposteln und Evangelisten", tryckt i Augsburg.

Versen är ett uttryck för tidens pietistiska strömningar. Hoffbro har hämtat den ur Mose och Lamsens Wisor, som utkom i flera upplagor, den första 1717. Den lyder i ursprungsversionen:

O Hjelte hwit och röd!
mitt hierta börjar blöda,
När jag i tron ser tig
och tina kläder röda:
Tin mantels purpur-färg ett säkert witne bär
At tu winprässen har allena trampat här.
(Efter 1743 års upplaga s. 62, första versen av 23)

Petter Lorens Hoffbro (1710–1759) var en känd person i Stockholm, där han från 1744 drev en framgångsrik verkstad, belägen på Hornsgatan. Till sin hjälp hade han hustrun och minst tre anställda. Hoffbro började som bokbindaregesäll och har möjligen haft viss utlandspraktik, i varje fall åberopar han vid ett tillfälle den kände Albrecht Schmid och skriver sig, liksom denne, formskärare och brevmålare. Kontakten med Schmid bestod möjligen enbart av att Hoffbro kopierade honom. I varje fall är hans Kristus med vinträdet direkt övertaget från Schmid. Själva uppställningen går för övrigt igen i ett av Hoffbros många kungaporträtt, där han framställer Fredrik I omgiven av sina föregångare på tronen porträtterade i medaljonger, upphängda bland akantusrankor. Till och med de krönande änglarna finns med – dock ej Gud Fader (Nilsson, 1976, fig. 1). Hoffbro levde med i den glada världen och Bellman nämner honom vid beskrivningen av den brokiga inredningen av balsalen på Gröna Lund:

Titta i taket jag låfvar
Kors, hvad Helgon, Solar och sken:
Hoffbro vårt öga begåfvar
Både med Änglar och Påfvar. . .
(Epistel nr 62)

Detta har av flera författare tolkats så att Hoffbro skulle ha utfört väggmålningarna där, men han var knappast skicklig nog till det. Däremot kan hans kolorerade träsnitt ha hängt ramade på Gröna Lund. Längre fram i episteln talas om krokarna och spikarna, vilket förutsätter ett upphängningsarrangemang, som inte kunde anbringas i taket.

Hoffbros namn är inte i första hand knutet till religiösa framställningar utan till kungaporträtt, spelkortstillverkning och illustrationer till "reportage" av aktuella politiska situationer, pamfletter och visor.

HANDTECKNINGARNA

Inklistrade i kollaget bland träsnitten finner man två handteckningar i svart tusch med inslag av blått bläck, sepia och sporadisk färgsättning i grönt och klart rött. Deras höjd är ca 30 cm, den ursprungliga bredden omöjlig att avgöra eftersom de är avskurna. Motiven är hämtade ur Gamla testamentet. De skiljer sig starkt från gängse bonadsmåleri trots att de återger två mycket vanliga motiv.

Det ena visar hur Josef uttyder Faraos drömmar. Man behöver i detta fall inte tveka eftersom texten anges i en inskription med tuschpenna. "Kånung Farao. Josef uttyder drömen för farao med 7 feta (nöt)." Farao är iförd bygelkrona och bär på bröstet en blomma, utformad som en ordenskraschan. Samtliga agerande har peruk med nedhängande lockar och spetskantade ärmor, "engageanter". Farao är iklädd fotsid dräkt, Josef och följeslagarna bär knäbyxor, stövlar och långrockar med mantlar. Rockarna är rutiga. Delvis synlig i yttre kanten är en häst/åsna och ryttarens framsträckta hand, hållande en trumpet, kanske avses en ridande härld.

Bakgrunden utgöres av en mångbladig jätteblomma, omgiven av blad och frukter, sirligt tecknade med tusch. I vänstra ytterkanten ett antytt draperi med rutiga och randiga våder. Längst ner till höger en i det närmaste oläslig text, där man med god vilja kan skönja namnet "Olof", kanske en signatur.

Till tolkningen av det andra motivet har man inget stöd i en bledsagande text. Den visar en sittande man i rutig dräkt och hatt, två tjänare/soldater, varav den ene håller fram ett hårt lindat barn mot en kvinnogestalt, som sträcker ut handen mot barnet. Troligen avser detta Salomos dom, trots att vi här endast ser en enda kvinnogestalt och enbart det levande barnet. Det döda brukar vanligtvis visas liggande på marken. Tolkningen är osäker.

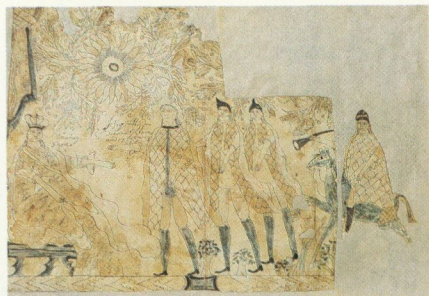
Bakgrunden utgöres även här av en stor fantasiblowma med ett ansikte i mitten innanför kronbladen, omgivet av strålar, möjligen avser det solen. Bladet är inte signerat, men har samme upphovsman (Olof?).

Skriften och utformningen av bokstäverna antyder att teckningarna tillkommit under 1800-talet och motiv och uppställning knyter an till samtida bonadsmåleri och blomsterdekoration med draperimotiv. Mer än så vågar jag inte pressa materialet.

Två färglagda tuschteckningar från 1800-talet. Konstnären okänd. Den ena har texten: "Konung Farao. Josef uttyder drömmen för farao med 7 feta (nöt)".

Den andra teckningen föreställer troligen Salomos dom, där han uttröner vem av två kvinnor som är den verkliga modern till det levande barnet. Foto Birgit Brånvall.

Kistlockets innehåll är blandat. Materialet har olika nationalitet och ålder och är sammanbragt från skilda håll. De tyska träsnitten med *Ecce Homo* och *Mater Dolorosa* hör hemma i den katolska föreställningsvärlden. Maria hade spelat ut sin roll som kultobjekt i lutheranernas 1700-tal, medan *Ecce Homo*-gestalten och Kristus på vinträdet självfallet var helt accepterat i den reformatoriska bildvärlden. Vinträdsmotivet illustrerar Jesu ord i Johannes 15:5, "Jag är vinträdet, I ären grenarna. Om någon förbliver i mig, och jag i honom, så bär han mycket frukt: ty mig förutan kunnen I intet göra" samt vers 16, "och jag har bestämt om eder att I skolen gå åstad och bära frukt."

Det finns varianter av motivet som visar hur man vattnar trädet och luckrar jorden kring dess rötter. Hoffbro har kunnat sälja sin kopia med enda förändring att han satt in en svensk vers på den tyska textens plats.

I stark kontrast till de religiösa motiven kommer så ett franskt modeblad med en ung kvinna i folklig dräkt från det tidiga 1800-talets franska landsbygd men till salu på rue Saint Jacques i Paris.

Albrecht Schmidts exotiska cirkusdjur har säkerligen studerats med intresse. Kringvandrande björnförare med dansande björnar har 1700-talets allmoge kunnat beundra på nära håll, det var en ganska vanlig företeelse. Kanhända kunde också en apa ha beskådats, men elefanter och kameler har knappast nått Hälsingland. De var förbehållna Stockholm och tillhörde de kungliga förlustelserna. En kamel var en så sensationell och dyrbar egendom även för det svenska hovet under 1600-talet att Karl XI lät sin hovporträttör Ehrenstrahl avbilda djuret i kolossalformat bland alla de andra djurskildringarna, som den ointresserade konstnären klagade över att han måste utföra. Schmidts klippark har inte blivit utnyttjat "zum Ausschneiden" utan hela kollektionen har kunnat studeras i sin helhet och visas upp för dem som aldrig sett så märkliga djur.

De amatörmässiga handteckningarna anknyter till de allmänt förekommande motiven inom bonadsmåleriet med Salomos dom (?) och Josefs drömydning. Till utförandet är de egenartade, utförda med tusch och spretig penna med några enstaka färgfläckar. Jag skulle vilja datera dem ganska sent eftersom 1700-talets kläder och peruker knappast kan vara utförda av någon samtida tecknare.

”Olof” har varit en 1800-talsgosse som försökt framställa personer representerande ett äldre skede.

Det är helt följdriktigt att man påträffar en samling som denna just i Hälsingland. I detta landskap finns en omfattande bonads-tradition och förlagor har cirkulerat mellan konstnärerna, ofta till-handahållna genom prästerskapet, som i stor utsträckning stått för beställningarna, både för kyrkans muralmaleri och för inredning-
en av den egna prästgården. På 1500-talet kom franska och engelska träsnitt till användning som förlagor för bonader funna i Alfta och senare, under 1700-talet, skulle korpralen från Delsbo, Gustaf Reuter (1699–1783), begagna träsnitt som underlag för väggmå-
lingar med Karl XII och andra europeiska kungar, som ännu hänger på många håll i Hälsingland.

Varje gång ett nytt samlingsfynd av äldre folklig konst kommer i dagen kan man naturligtvis tala om slumpens skördar. Men sam-
tidigt förundras man över att slumpen så ofta väljer just Hälsing-
land, där man får allt flera bevis för att äldre förlagematerial cirku-
lerat under århundradenas lopp. Kistlocket från Forssa ger oss del
av denna bildskatt.

*I kabinettet på Forsbacka prydes
väggarna av kopparstick, som
klistrats direkt på den gulmålade
väggen. Foto Erik Andrén 1933.*

OM KISTEBREV OCH ANDRA BREV

Jag har här med gott samvete använt uttrycket kistebrev eftersom
det handlar om en hel liten samling tryck som verkligen sitter i ett
kistlock. Det är ett faktum att de flesta bevarade tryck som vi har
på plats klistrats just i kistor, skrin, schatull och någon gång reskof-
fertar. Det finns många exempel på det. Det är också denna place-
ring som gjort benämningen allmängiltig och kommit att beteckna
alla träsnitt och gravyrer av enklare slag. Ungefär så som ”Mora-
klocka” blivit ett invariant (och felaktigt) uttryck för alla typer av
golvur.

Men det finns också andra benämningar. På kataloglapparna i
Nordiska museet läser man ofta ”Julabref”, ”Julark”, ”Väggbref”
och ”Brefbonad” som beteckning på träsnitt, mindre tryck och
även små bonader, målade på papper. ”Brev” avser här ett litet for-
mat, oavsett tekniken.

Sten Åke Nilsson tar upp problemet 1976, när han behandlar
Petter Lorens Hoffbro. I de första noterna diskuterar han vad man
egentligen bör kalla denna folkliga grafik, som haft så stor sprid-
ning. Han säger sig medvetet undvika uttrycket kistebrev för alla

dessas träsnitt, med eller utan handkolorering, som i Sverige började tillverkas i stor skala vid C G Berlings tryckeri i Lund. Lorens Hoffbro låg dock en generation före vid sin verkstad i Stockholm.

Det är ju ett känt faktum att de massproducerade billiga trycken i första hand köptes av bönder och "vanligt folk". Även den fattige hade råd med ett träsnitt, som kom att ersätta eller komplettera de dyrare, handmålade bonaderna.

Flera av kistornas inklistrade "brev" sitter där sekundärt och har, som Nilsson framhåller, i många fall hål i hörnen efter en tidigare upphängning som väggprydnad. De kan i likhet med de sydsvenska bonaderna ha satts upp vid jultid – eller hängt uppe permanent, eventuellt ramade. Jag håller med Nilsson att beteckningen kistebrev egentligen är missvisande.

I Jämtland, där skåpet var den personliga möbeln och motsvarade bruket av kistan i södra Sverige, kan man i enstaka fall finna "kistebrev" på insidan av en skåpdörr. I ett skåp från Offerdal finner man ett kollage som inte är helt olik det beskrivna i Forssa. Man ser här två danska träsnitt med evangelister, det ena endast fragment, det andra sönderklippt och avdelat på mitten. Evangelisten Johannes beledsagas av en vers:

Af alle Billeder som Kommer Dig for Øye
Bør denne store .. Dig billig mest fornøye.

Den tudelade Johannes inramar ett franskt helgon med krona, ej identifierbart, nederst fragment av en helig biskop och ytterligare en evangelist varav man endast ser handen med fjäderpennan. Allt detta inramas av en målad blomranka, klistrat på en bit tapet med grovt slagen schablon. Om man utgår från placeringen så skulle denna bildsvit kallas "skåpbrev". Det fragmentariska skicket omöjliggör en undersökning av eventuella hål i hörnen efter tidigare upphängning.

Med en mycket grov generalisering kan man säga att man i högre ståndshemmen hade oljemålningar på väggarna, hos präster och borgare ramade gravyrer och i bondgårdarna träsnitt, senare litografier. Begreppet är emellertid flytande. Teologiprofessorn F W Schubert, som reste i Skandinavien vid 1800-talets början, beskriver inredningen hos en förmögen handelsbonde i Söre, Lits socken, Jämtland, där han noterar att rummen var prydda med kopparstick och gör tillägget "som de svenska bondstugorna ofta ha". Också i högre ståndsmiljö kunde man ha små kopparstick på

"Kistebrev" klistrat på insidan av dörren till ett skåp, tillverkat av Erik Olofsson Gröndahl. Tillhör Jämtlands läns museum. Foto Birgit Brånvall.

väggarna med ramar målade direkt på underlaget som permanent dekor, som i Forsbacka herrgård.

Med detta ville jag ha sagt att det invanda begreppet kistebrev är töjbart och inte enbart står för träsnitt och litografier utan även för gravyrmaterial av skiftande kvalitet, handteckningar och skrivna deviser m.m. Benämningen har sitt berättigande enbart när det handlar om material som verkligen sitter i kistlocken, oavsett om det hamnat där i andra hand. Jag är ense med Nilsson om detta. Den vanligaste användningen av dessa tryck tycks ha varit som väggprydnad, med eller utan ram, såsom ett billigare och mera lätthanterligt alternativ till de målade bonaderna. Att pigorna klistrade sina "brev" i kistlocket till kistan, där de förvarade sin personliga egendom, gjorde det lättare att flytta dem med sig när man bytte tjänst.

Forssa-kistan är ett praktexempel på en sådan flyttbar konstutställning, med både tyskt, franskt och svenskt material. När sammanställningen skedde går väl svårligen att reda ut, men det kan knappast ligga tidigare än 1800-talet med modebilden som ett ante post quem. De spridda bilderna från katolskt fromhetsliv är blandade med fransk fåfänga, teckningarna som anknyter till svenskt bonadsmåleri och så då träsnittet av Petter Lorens Hoffbro, som här inte är den glade garconen från Stockholms krogliv utan kopisten som skurit en tryckstock med den lidande Kristus. Sammanställda blev de alla just kistebrev.